

Biró-Kaszás Éva*

A banális gonosztevő és a gonosz banalitása – Arendt nyomán

A holokauszt témájában tájékozott mai ember számára Hannah Arendt neve összekapcsolódhat „a gonosz banalitása” tétellel, melyet az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvben fejtett ki.¹

1961. április 11-én kezdődött Adolf Eichmann náci háborús bűnös pere Izraelben. A peren Arendt a *The New Yorker* tudósítójaként vett részt. Riportját könyvben is publikálta 1963-ban: *Eichmann Jeruzsálemben*, alcíme pedig *Tudósítás a gonosz banalitásáról* volt. Ugyan az alcím tudósítást ígér, de a könyvet olvasva nyilvánvaló, hogy Arendt a filozófia eszközeivel próbálta megérteni Eichmann és a hozzá hasonló gonosztevőket. Az *Eichmann Jeruzsálemben* után is több írásában elemzi a gondolkodás, az akarás, az ítélet és a gonosz elkövetése közötti összefüggést – még a *The Life of the Mind* című, csak halála után megjelent munkájában is. Előljáróban érdemes tisztázni, hogy a „banális” kifejezés a köznyelvi szóhasználatban „elcsépett”, „kiszámítható”, „mindennapi”, „nem eredeti”, „közhelyes” jelentésben használatos, s a könyvet követő vita is ezt a használatot helyezte előtérbe. Van azonban egy másik értelmezési lehetőség, melyet Peg Birmingham vizsgál a *Holes of Oblivion: The Banality of Radical Evil* című esszéjében,² s amelyre vissza fogok térni. Ám tekintve, hogy a

* A szerző egyetemi docens, a Debreceni Egyetem Filozófia Intézetének oktatója; birokaszas.eva@arts.unideb.hu

¹ Magyar nyelven is sok, a témával foglalkozó tanulmányt találhatunk. Néhány példa: Bence György: A közönséges tömeggyilkos. A filozófus mint riporter: Hannah Arendt Eichmann-könyve magyarul. *Népszabadság*, 2001. április 21; Erdélyi Ágnes: Az akarat csele? *Holmi*, 2002. január; Heller Ágnes: Elmékedések Arendtről, a gonosztevőről és a gonoszról. *Ex symposion*, 26–27. (1999), 18–23; Pató Attila: Hannah Arendt története Eichmannról. *Múlt és jövő*, 4. (1998), 37–42; Pató Attila: Ítélet és ítélőerő. *Kellék*, 24. (2004); Pató Attila: Hiányzó erkölcsi alapok – széljegyzetek egy vita margójára. In Dékány–Laczkó (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 1. Az erény*. Pro Philosophia, Szeged, 2003, 297–304; Žižek, Slavoj: Miben téved Arendt és Goldhagen? *Magyar Lettre International*, 32. (1999), 4–7.

² Birmingham, Peg: Holes of Oblivion: The Banality of Radical Evil. *Hypatia*, Vol. 18, no 1. (2003), 80–103.

„banális gonosz/tevő” a „mindennapi gonosz/tevő” jelentésben máig hat,³ vizsgáljuk először ezt a szálát.

Felvetődik a kérdés, hogy a „banális gonosz” szóösszetétel használata miért keltett olyan nagy figyelmet. Első közelítésben azt mondhatjuk, hogy alkalmasan kifejezte a csálódottságot, hogy a tettesből hiányzott az (ördögi) nagyság, holott a tette emberek milliói elpusztítását segítette elő, és azt is, hogy egy hétköznapi „senki” a vádlott.

Ki is volt Eichmann?

Arendt azt írja könyvében, hogy csak Hausner államügyész akart „nagy halat” „kreálni” belőle.⁴ Eichmann a náci birodalom gépezetében a zsidók erőltetett kivándorlásának ügyével foglalkozott, először Bécsben, majd Prágában és végül Berlinben 1937 és 1941 között. (75–82.) 1941-ben kapta a „végső megoldás” kivitelezésében eljátszandó szerepét. Arendt szerint (és ezt a mai értékelések is alátámasztják) Eichmann egy harmadrangú szereplő volt, aki nem vett részt a náci alapvető döntéseiben. Azonban munkatársaival kifejlesztett és egész Európában bevezetett egy nagyon hatékony rendszert a zsidók regisztrálására és deportálására. Ebben a vonatkozásban nagyon fontos szerepe volt – tevékenységéhez köthető a nyugat-európai zsidóság deportálásának megszervezése és végrehajtása. Személyiségét illetően Arendtnél azt olvashatjuk, hogy jó szervező és tárgyaló (57.), hencegő és dicsekvő (59.), önámító, hazug és ostoba (64–65.), feledékeny lényegi kérdésekben is (66.), hatalom birtokában erőszakos (78.), klisékkel nyugtatja önmagát (68.), csak hivatali nyelven, közhelyekben, klisékben képes önmagát kifejezni (61–62.), a *Sprachregelung*, a nyelvi szabályozáshoz való alkalmazkodás számára a tárgyilagosságot jelenti. (84.) Nagyon fontos számára a saját „idealizmusa”: „»Idealista« az, aki ideájának él [...], illetve aki kész ideájáért feláldozni mindent és kiváltképpen mindenkit. [...] Mint bárki másnak, természetesen a tökéletes »idealistának« is vannak személyes érzései és érzelmei, ám ő soha nem engedheti meg magának,

³ 1999-ben a horvát regényíró, Slavenka Drakulic Hágában részt vett a korábbi Jugoszláviában elkövetett háborús bűnök elkövetőinek perén. A vádlottak között volt Goran Jelisic, egy 30 éves boszniai szerb, aki ránézésre „megbízható ember” volt, és 1992-ben örként a lukai börtöntáborban 18 nap alatt bizonyíthatóan saját kezűleg ölt meg több mint száz boszniai muzulmán foglyot. Drakulic 2004-ben megjelent, a perről beszámoló könyvének azt a címet adta: *Még a légynek sem tudnának ártani*. Kirsch, Adam: Beware of Pity. Hannah Arendt and the power of the impersonal. *The New Yorker*, January 12, 2009. http://www.newyorker.com/arts/critics/atlarge/2009/01/12/090112crat_atlarge_kirsch#ixzz2PI0wt57Q

⁴ Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 71. Ford. Mesés Péter és Pató Attila.

hogy azok – amennyiben konfliktusba kerülnének »ideáljával« – befolyásolják cselekedeteit.” (54.) Arendt levonja a következtetést: Eichmann jelleme sajátos és meghatározó vonásának azt tekinti, hogy „szinte teljes mértékben képtelen volt bármit is mások szemszögéből látni” és „átgondolni”. (60, 62.) Mivel az erkölcsi nézőpont felvétele azt jelenti, hogy a szituációt mások nézőpontjából tekintjük, azt nézzük, hogy a tervezett cselekvés milyen hatással lenne az ő életükre, Arendt szemében Eichmann olyan hivatalnok, aki erkölcsi döntésre képtelen. Ehhez Arendt még azt is hozzáfűzi, hogy „[l]ehetetlen volt vele kommunikálni, ám nem azért, mert hazudott, hanem azért, mert a szavakkal és mások jelenlétével, tehát a valósággal mint olyannal szemben a legbiztosabb fal védelmezte: a képzelőerő teljes hiánya”. (62.)

Éles vita

Arendt tudósításai öt részletben jelentek meg a *The New Yorker* magazinban. Peter Novick történész szerint Arendt tudósítása Eichmann peréről meghatározta az amerikaiak gondolkodását a holokausztot illetően. Ugyanakkor a düh, amelyet e tudósítás nagyon sok zsidóban kiváltott, tartósan fennmaradt: egy időre Arendt lett az első számú közellenség a szemükben.⁵ Igaztalanul azt vetették a szemére, hogy a zsidótanácsok, a zsidó közösség vezetőinek szerepét általában elítélte; „a gonosz banalitása” kifejezés a szemükben köznapivá, triviálissá tette a gonoszt.⁶ Barbara Tuchmannak a *The New York Times Book Review*-ban megjelent cikke szerint Arendt Eichmann-t védte. Norman Podhoretz, a *Commentary* szerkesztője szerint Arendt érzéketlen beszámolója tárgyi tévedésekkel van tele.⁷

A következőkben kísérletet teszek arra, hogy a banalitás-tétel bizonyos vonatkozásait megvilágítsam, messze nem merítve ki a lehetséges összefüggéseket. A Novick által kiemelt két vádat veszem szemügyre először.

Az első vádat, a zsidók szerepének értékelését illetően, részletes elemzést olvashatunk Benhabibnál.⁸ Csak annyit jegyeznek meg, hogy Arendt a Rahel Varnhagenről szóló könyvében is az önmagunkon való segítség fontossága mellett állt ki, s felhívta a figyelmet nemcsak a pszichológiai, hanem a politikai eszközök használatának fontosságára is. Ugyanezt az önmagukon

⁵ Novick, Peter: *The Holocaust in American Life*. Houghton Mifflin Harcourt, 2000, 134, 142.

⁶ Az ellentmondásos megítélést jól bemutatja Villa, Dana R.: *Cambridge Companion to Hannah Arendt*. CUP, Cambridge, 2006, 67–70.

⁷ Norman Podhoretz: Hannah Arendt on Eichmann: A Study in the Perversity of Brilliance. *Commentary*, Sept. 1963. Guttenplan, D. D.: A holokauszt pere. *Beszélgő*, 5. évf., 6. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-holokauszt-pere>

⁸ Benhabib, Seyla: Gondolkodás és ítéletalkotás. Az Eichmann Jeruzsálemben újraolvasása. Ford. Jónás Csaba. *Ex symposion*, 26–27. (1999), 25–38.

való segítséget várta volna el a zsidó tanácsoktól is. „Egy zsidó számára ez a szerepe a zsidó vezetőknek a saját népük elpusztításában kétségtelenül a leg-sötétebb fejezete az egész sötét történetnek.”⁹ „Arendt úgy gondolta, hogy a zsidó vezetőknek a nációkkal minden együttműködést meg kellett volna tagadniuk” – írja Vajda.¹⁰

Ha közelebb akarunk kerülni „a gonosz banalitása” tétel megértéséhez, nem vizsgálhatjuk a könyv olvasása során megfogalmazódó problémákat a könyv kontextusán kívül. A következőkben összefoglalom, hogy mi az Eichmann-könyv központi kérdése. Elkerülhetetlen utalni a népiertással való számvetés németországi történetére is. A Novick által megidézett amerikai reakciók tágabb kontextusát most nem vizsgálom.

Az Eichmann-könyv központi kérdése

Az Eichmann-könyvnek nem elsődleges témája a holokauszt története, a gonosz természete, a bűnösség kérdésének eldöntése, vagy éppen Eichmann személyisége. Arendt könyve az igazságosságról szól a modern világban.¹¹ Arendt szerint nagyon fontos, hogy a per eljárásrendileg is az igazságosságot szolgálja, s ebben mindenkinek felelőssége van. Mert Arendt szerint az igazságszolgáltatás – legyen az politikai, erkölcsi, bünyügyi – individuális dolog: „[...] az igazságosság szempontjából a tárgyalóteremben csakis Adolf Eichmann a fontos. [...] Az ő tetteiről van szó, nem a zsidó nép szenvedéséről; őt perelték be, nem a német népet vagy az emberiséget, még csak nem is az antiszemitizmust vagy fajgyűlöletet.” (13–14.) Arendt helytelenítette az izraeli kormány ama törekvését, hogy olyan pert folytassanak le, amely az egész világot emlékezteti a zsidó nép szenvedésére, s amely hivatalos fórumként meghallgatná a zsidó túlélőket.

Arendt kiemelte a per sok olyan mozzanatát, amelyeket a politika érdekei mozgattak, még akkor is, ha szerinte Landau bíró mindent elkövetett, hogy megakadályozza, hogy a vádló főállamügyész Hausner – az izraeli miniszterelnök, Ben-Gurion várakozását követve – kirakatperré formálja a tárgyalást. (12, 18.)

Arendt szerint tehát „a per középpontjában csak az a személy állhat, aki cselekedett”. (17.) Minden, ami eltéríti a pert ettől a kifejezetten egyedi esettől, az igazság ellen hat, mert az igazság kiderítéséhez tartozó kérdéseket politikai stb. érdekeknek rendeli alá, olyanoknak, amelyek nem relevánsak a per tekintetében. „Az Eichmann-ügy ítélet[ének...] két bevezető paragrafus

⁹ Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Id. kiad. 117.

¹⁰ Vajda Mihály: A rabszolgamorál gondolatatlansága. *Ex symposion*, 26–27. (1999), 44–48, 46.

¹¹ Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Epilógus. Id. kiad. 279.

szemben áll a tárgyalóteremben és a nyilvánosságban egyaránt megvitatott magasabb célok elméletével”, hisz kimondja, hogy a bírák a jog szféráján kívül nem tekintik önmagukat kompetensnek, írja egyetértően az Epilógusban. (279–280.)

A perre azonban rányomta bélyegét, hogy az izraeliek egy olyan náci kulcsfigurát kerestek, aki felelős volt a zsidók elpusztításáért. Úgy gondolták, ennyivel tartoznak az áldozatoknak. A per keretében színre vitt, szinte az egész világnak (Izrael polgárainak, a diaszpórában élő zsidóknak, a nem zsidó világnak stb.) szóló politikai szándékú kioktatás Arendt szerint rengeteg ellentmondást tartalmazott, mint erre a könyv első fejezetében rámutatott.

Izraelben például sokan, köztük a főügyész is, azt gondolták, hogy „a zsidóknak csak egy zsidó törvényszék szolgálthat igazságot, és az a zsidók feladata, hogy ellenségeik felett ítélkezzenek”, holott a zsidó nép ellen elkövetett emberiségellenes bűnök lett volna az Eichmann elleni vád. (15.) Könnyedén bélyegezték meg az 1935-ös nürnbergi állampolgársági és „a német vért és becsületet” védő törvényeket, közben pedig, senki nem tekintette furcsának, hogy Izraelben széles támogatottságot élvezett a nem zsidókkal kötött házasságot tiltó törvény. (16.) Arendt szerint a politika céljai által áthatott „pernek kellett volna bemutatnia, hogy mit jelent nem zsidók között élni”, s hogy egy zsidó számára csak Izraelben adott a biztonság és a tisztesség. (16–17.) A zsidó állam létrejöttét úgy mutatták be, mint ami lehetővé tette a zsidók önvédelmét, megszüntette az állam nélküli polgár tehetetlenségét. Ez a tétel, hívja fel a figyelmet Arendt, azon a feltételezésen alapul, hogy az antiszemitizmus örök. Arendt emlékeztet, hogy a megszüntethetetlen antiszemitizmus hite, valamint az a keserves tudás, hogy van rosszabb a halálnál, volt az oka annak, hogy a német zsidók olyan készségesen, ellenállás nélkül mentek a halálba. (19–20.) Arendt felháborodottan jegyzi meg, hogy az ügyész rendre feltette ostoba és szörnyű kérdését: „Miért nem állatok ellen?” (20–21.)

Még egy kritikát vizsgáljunk meg közelebbről. Arendt szerint furcsa, hogy Ben-Gurion a per várható hozadékaként számolt az arab országokban bujkáló nácik felfedésével, ugyanakkor Németország kapcsán nem emlegette a felkutatandó nácikat. Pedig Eichmann letartóztatása váltja ki az erőfeszítéseket arra, hogy a Németországban szabadon élő, náci gyilkosságokban ténylegesen tettesként részt vevő személyeket bíróság elé állítsák. (22–23.)

Németországban az 1960-as években a kollektív bűnösség témája élesen vetődött fel, közben pedig számos tényleges bűnelkövető szabadon élt, s nem követelték megvadásolását. Ellenben bő fél évvel Eichmann Jeruzsálembé érkezése után, de még a per előtt tömegesen tartóztattak le tömeggyilkosokat (az összes többi bűn már elévült). Azonban az ítéletek igen enyhék voltak. (24–25.) Arendt politikailag nyomasztóbbnak tartotta, hogy „az egész német közélet tele volt egykor magas pozíciókat betöltő nácikkal”, ahogy az Eichmann-per kezdetén is köztudott volt. Arendt említi dr. Georg Heuser,

Theodor Saevecke, Hans Krüger, Karl Friedrich Vialon nevét. (28–29.) Ennek ellenére Hausner főügyész ezt a szálát nem követte a perben. Egyetlen név, dr. Hans Gloebke neve került szóba a bíróságon, aki Adenauer egyik legközelebbi tanácsadója volt. (30.)

Érdeemes kis kitérőként egy szempontból áttekinteni a népirtással való számvetés németországi történetét, ugyanis az elkövetőkről különböző időszakokban különböző felfogások uralkodtak.¹²

A náci elkövetők változó megítélése Németországban

Konrad Adenauer idején a német kormány és közigazgatás nem tudta nélkülözni a korábbi náci szakembereket. Ahogy Arendt írja: „a közélet terhes múlttal bíró tagjai között tömeggyilkosok is találhatóak” voltak. (29.) Ezért a náci csak mint „társadalomellenes bűnöző” jelenhetett meg. Ez a kép nem adott számot arról, hogy volt olyan halálosztag, amelynek a vezetője doktori fokozattal rendelkezett (Otto Ohlendorf, Otto Rasch). A Frankfurtban lefolytatott Auschwitz-perben (1960-as évek) a koncentrációs táborok gyilkosait Oswald Kaduk testesítette meg, aki korábban tűzoltó és hentes volt: buta, brutális gonosztevő. „A világ kadukjai vádolandók!” – ez a felfogás a német középosztály számára bizonyos mértékben megkönnyebbülést jelentett.¹³

Herbert szerint az '50-es-'60-as években nem a bűnelkövetők természete volt az elsőrendű kérdés. Martin Broszat, aki maga is a náciizmus büvökörébe került, s munkásságára rányomta bélyegét a magyarázat keresése, meg volt győződve arról, hogy a náci bűnelkövetők jelentősége eltörpült a struktúrához képest, az egyének tetteire koncentráló történelem nem magyaráz meg semmit.

Az elkövetők tanulmányozását gyakran maguk az elkövetők akadályozták meg, mivel, ahogy Arendt nyomán említettem, a náci elit nagyon sok szálon kötődött Nyugat-Németország elitjéhez. dr. Hans Gloebke például, aki Adenauer kancelláriájának vezetője volt, korábban a náci törvények szakértője volt, és kapcsolatban állt Eichmannal is. Éppen ezért nem adták ki a németek Eichmann álnévét az izraeli náci-vadászoknak, s Adenauer kormányzata meg akarta akadályozni a nyilvános pereket, mondván: árt a német hírnévnek.¹⁴

A „kadukok” mellett tehát nyilvánvalóan létezett a náci egy másik típusa: a racionális antiszemita, mint például a fent említett dr. Hans Gloebke

¹² Herbert, Ulrich: Mass Murderers of Conviction. *Signandsight.com*, 18/04/2011. An Interview for the TAZ. Transl. Laura Schlessner.

¹³ I. m.

¹⁴ Uo.

vagy Werner Best. Gloebkének, aki annak idején „a nürnbergi törvényekhez fűzött gyalázatos kommentárt [...] az a ragyogó ötlete támadt, hogy minden német zsidó okmányaiba írják be az »Israel«, illetve a »Sarah« utóneveket”. (30.) Werner Best¹⁵ saját magát antiszemitanak tekintette, de nem érzelmi alapon, s elvetette az utca antiszemitizmusát. Herbert szerint Best a zsidók megsemmisítését történelmi szükségszerűségnek tekintette, mert a biológiai szervezetet tekintette a társadalmi lét meghatározójának, s a modernitás problémáit a különböző népek és fajok keveredés következményének látta. Ebben állt antiszemitizmusának racionalizmusa.¹⁶

Herbert a racionális antiszemita elkövetőket nagyon fontosnak tekinti, mert alapvetően a terror-rezsimben töltötték be fontos pozíciókat, a náci párt vezetésében szinte nem voltak jelen. Ez a tény ellentmond annak a háború utáni népszerű tételnek, hogy a tanult emberek nem álltak a náci Németország pártján. Azaz, ezek a „tömeggyilkosok gyakran kompetens, intelligens, gyakran megnyerő urak, nem szörnyetegek voltak”.¹⁷

Arendt az Eichmann-könyvben a náci bűnösök egy harmadik csoportját írja le Eichmann személyén keresztül: a banális, gondolattalan bűnelkövetőt. Eichmann normális volt: nem volt szörnyeteg, nem tartozott a „kadukok”

¹⁵ Ulrich Herbert holokausztal foglalkozó történész írt könyvet Werner Bestről, aki egyébként az *Eichmann Jeruzsálemben* lapjain is szerepel. Bestet először halálra ítélték, majd öt évre, majd azt is elengedték, és haláláig békében élt Németországban. Pedig az 1930-as években a Gestapónál Heydrich helyettese volt; később szervezője Franciaország és Dánia lerohanásának. Ő alakította ki a Gestapo szervezeti rendjét. 1939-ben a lengyelországi tömegmészárlásokat végrehajtó halálosztagok vezetője volt, de nem a helyszínen irányított. Franciaországban a nagyobb hatékonyság érdekében a zsidók leövetése helyett deportálásukra tesz javaslatot. Dániában is először a deportálásokat akarta, de valamilyen rejtélyes okból tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy a dán zsidók megszervezzék saját megmenekülésüket. Soha nem állt a kivégzőosztagok élén, de szervezője volt a mészárlásoknak, és politikai és jogi eszközökkel alátámasztotta azokat. Az üldözést és elpusztítást megszervezők központi alakja volt. Elkötelezett náci volt: 1942-ben a *Die Zeitschrift für Politik*-ban írta: „Történeti tapasztalatok szerint az idegen népek megsemmisítése és elűzése nem mond ellent a létezés törvényének, ha tökéletesen hajtják végre.” I. m.

¹⁶ I. m.

¹⁷ Napjaink racionális indokok alapján működő gonosztevőiről például Haslam és Reicher (2008) „Questioning the Banality of Evil” című, a *The Psychologist*-ban megjelent tanulmányában olvashatunk: Haslam, S. Alexander – Reicher, Stephen D.: Questioning the Banality of Evil. *The Psychologist*, Vol. 21. (2008), No. 1. January. <http://www.thepsychologist.org.uk/archive/home.cfm?volumeID=21&editionID=155&ArticleID=1291> A szerzők amellet érvelnek, hogy az emberek, amikor gonoszított hajtának végre, azért teszik, mert helyesnek tartják, s nem azért, mert nem tudják, mit tesznek. Ez azért lehetséges, mert olyan csoportokkal azonosulnak, amelyek ideológiája igazolja és elnézi mások elnyomását és elpusztítását. Ezért egy sor új kérdést kell megválaszolni, mondja Haslam és Reicher: Ki azonosul az ilyen csoportokkal? Mikor valószínűbb az azonosulás? Hogyan alakulnak ki a népirtó ideológiák? Mi a vezetők szerepe a csoport ideológiájának formálódásában?

közé. Arendt azt akarja világosan bemutatni, hogy Eichmann szinte olyan volt, mint sok más ember a környezetünkben. Ebből a megfigyelésből következik Arendtnek az a kérdése is, hogy hogyan kerülhetett olyan sok ember az ördögien gonosz rendszer/program szolgálatába.

A banális bűnelkövető szociológiai leírása

Fred E. Katz *Implementation of Holocaust* című tanulmányával¹⁸ és az *Ordinary People and Extraordinary Evil: A Report on the Beguilings of Evil* című könyvével¹⁹ csatlakozik a banális gonosztevő vizsgálatához; a szociológia eszközeivel azt vizsgálja, hogy hogyan lehetséges, hogy hétköznapi emberek szándékos gonosz motívum nélkül iszonyú tetteket hajtanak végre. (Katz maga is zsidó üldözött volt.) Ismeri vizsgálódásának korlátait: „Mint tudós, hajlamosak vagyunk arra, hogy a különlegesre a magyarázatot a mindennapos vizsgálatával találjuk meg. Ez annak a mögöttes feltételezésnek az elfogadását jelenti, hogy a rutin, világi viselkedés erkölcsileg gyalázatos viselkedéshez vezethet.”²⁰ De ez a nézőpont az áldozatok számára elfogadhatatlannak tetszhet. Katz szerint mégis lehetséges közvetítés a két szemszög között azzal, hogy „a társadalmi szerkezet, valamint a társadalmi szituációba való személyes beleolvadás azon mintázatait akarja felfedezni, amelyek a szélsőséges mozgalmak programjának megvalósulását szolgálják”.²¹ Ugyanakkor azt is előfeltételezi, hogy egy adott cselekvés, „például a zsidók megölése, sokféle motívumból eredhet, s nem szükségszerűen gyűlöletből. Ez természetesen nem jelenti a nácik felmentését”.²²

A szélsőséges társadalmi mozgalmak vizsgálata felfedte, hogy a szokásos kapcsolathálóból kiszakított elszegényített emberek hajlamosak szélsőséges csoportokhoz kapcsolódni. De Katz szerint nem szabad elfeledkezni arról, hogy ezeket a társadalmi mozgalmakat az egyes egyének valósítják meg.²³ A nácik azért is voltak képesek a népirtást végrehajtani, mert „a kis emberek” segítették őket azzal, hogy befizették az adóikat, fiaikat a frontra küldték, s becsukták a szemüket, ha ártatlan emberekkel szemben állatias tetteket haj-

¹⁸ Katz, Fred Emil: *Implementation of the Holocaust: The Behavior of Nazi Officials. Comparative Studies in Society and History*, Vol. 24, No. 3 (Jul. 1982), 510–529. <http://www.jstor.org/stable/178513>

¹⁹ Katz, Fred Emil: *Ordinary People and Extraordinary Evil: A Report on the Beguilings of Evil*. State University of New York Press, 1993.

²⁰ I. m. 511.

²¹ I. m. 512.

²² I. m. 515.

²³ I. m. 513.

tottak végre. Arendt is tesz hasonló utalást, mely szerint a környezet szinte egyöntetűen együttműködött a rendszerrel, s a zsidók deportálásának tényével sem törődtek. (*Eichmann Jeruzsálemben*, 156.) Ugyanakkor fontos szerepe volt annak is, hogy hatalmas politikai kampány folyt az áldozatokkal szemben.²⁴ Hogyan lesznek a hatalmas bűntény eszközei azok az emberek, akiknek semmi érdeke nem fűződik a gonosztettekhez? – ez Katz Arendtéval egybecsengő kérdése.

Következtetései három pontban foglalhatók össze. Először is, hajlamosak vagyunk arra, hogy legfontosabb, hosszú időszakaszt meghatározó, alapvető döntéseinket – hivatás választása például – úgy hozzuk meg, hogy nem számolunk a hosszú távú következményekkel: többnyire kis lépésekben (*incrementally*), itt és most érvényes átmeneti prioritások alapján döntünk. Hasonlóan, mondja Katz, a gonoszság apró lépésenként behálózhat bennünket (*incremental process*), aminek során csak a pillanat akut problémáival törődünk. Előfordulhat, hogy szándéka ellenére valaki egy idő után a gonosztévő szörny szerepében találja magát. A karrierizmus is ide tartozik, és Eichmann is hasonló mechanizmus szerint működött karrierje során.²⁵

Másodszor, szerepeink, feladataink sokféle mozzanatból állnak össze, s ezek egy része kedves számunkra, szívesen fektetjük bele energiáinkat, míg mások nem fontosak, vagy éppen terhesek számunkra. E szerep-, illetve feladatsomagokból azokat a mozzanatokot emeljük ki a magunk számára, amelyek fontosak számunkra, a többit jelentéktelennek tekintjük (*packaged behavior*). Ezen az úton előfordulhat, hogy gonoszat cselekszünk, azzal nyugtatva magunkat, hogy ez csak pusztán esetlegesség az igazi célunkhoz/feladatunkhoz képest. Katz azt állítja, hogy a náci a náci szerep-/feladatsomag bizonyos elemeivel inkább, másokkal kevésbé azonosultak. Voltak, akiket a fanatikus antiszemitizmus vonzott, másokat a hivatali karrier, a személyes előrehaladás és a hatalom növelése. S olyanok is voltak, akik náci lettek, és tevékenyen kivették részüket az antiszemitizmusból, de személyes meggyőződésük ebben nem volt motiváló erő – ha hiszünk neki, Eichmann tartozhatott ebbe a csoportba, mondja Katz.²⁶ Ez azonban azt jelenti, hogy a szélsőséges csoporthoz tartozók között is lehetnek olyanok, akik ugyan minden cselekedetből kivesszük részüket, de a szerepcsomag nem minden elemével értenek egyet. Ez az egyet-nemértés a közömböségtől az el nem fogadásig terjedhet, miközben ténylegesen teszik, amit a szerepcsomag egésze megkövetel. Ilyenkor „a kétségeiket felfüggesztik, hatályon kívül helyezik”.²⁷ „[A] részvétel az öldöklésben nem feltétlenül jelenti az öléshez magához való elköteleződést;

²⁴ Uo.

²⁵ I. m. 518.

²⁶ I. m. 519.

²⁷ I. m. 520.

emberek lelkes cselekvők lehetnek olyan programokban, amelynek bizonyos elemeivel nem értenek egyet. A tömeggyilkosságok vakon engedelmeskedő végrehajtása különösen valóságos volt, amikor az ölés rutinizálva volt, szabályozott procedúrát követett, mint a gázkamrák működésében. Amikor azonban nem a bevett, szokásos módon kellett ölni, a résztvevők hajlamosak voltak ellenérzésük kifejezésére.”²⁸

Visszatérve a bűntény végrehajtójává válás elemeihez, a szerepcsomagok működése azt is bizonyítja, hogy a szereplők értékeiket sem feltétlenül tekintik abszolútnak, hanem állandó változásban lévőnek, ahol az egyes elemek versengenek egymással. Adott ponton, adott időben egy bizonyos érték elsőbbséget kaphat a többivel szemben, éppen a szerepcsomag aktuális preferált eleme kívánalmainak megfelelően. Rudolf Höss, Auschwitz parancsnoka, elmondása szerint irtózott a tömeggyilkosságoktól, de egyéb értékek – lojalitás a náci kormányhoz és ideológiájához, a karrierjéhez – megkívánták e tettek elkövetését. Áldozatai számára azonban nem jelentett különbséget, hogy elvetette az emberi élet sérthetlenségét, vagy csak nagyon hátulra sorolta az értékei között. Höss számára azonban ez fontos volt, mert azt mondta magáról, hogy egy érzékeny ember maradt.²⁹ Arendttől tudjuk, hogy Himmler módszere is erre a logikára épült: a cselekvő saját ellenérzését a feladatával szemben a cselekedetei igazolásaként tekintette – magamagát pedig mint áldozatot a magasabb célért. (124.) Az értékek átértékelése együtt jár az önámítással és a lelkiismeret-furdalás kikapcsolásával. Ha gonoszságként, az individuális jóézéshez képest idegenként jelenik meg a náci csomag egy-egy eleme, indokot kell keresni az elvégzendő feladatra, megkönnyítendő a továbbiakat. Ez a módszer természetesen újabb gonoszságoknak nyithat utat.

A holokauszt megvalósításának harmadik lényeges összetevője Katz szerint – a kis lépésekben való elköteleződés és a szerep-/érték-csomagok mellett – a cselekvők autonómiája. Szokásos a bürokratikus szabályozást úgy tekinteni, mint amely nem ad lehetőséget az egyéni megfontolásokra, értékelésekre és iniciatívákra. Ez azonban nem így van, mondja Katz: „a bürokraták számottevő autonómiával rendelkeznek”, az invenció és a rugalmasság elengedhetetlen a munkájukhoz.³⁰ Katz Eichmannt hozza fel példaként: „nagy

²⁸ I. m.

²⁹ Vö. i. m. 521.

³⁰ Az újabb kutatások az autonómia szerepét nagyon hangsúlyozzák: igen kevés náciról állítható, hogy pusztán csak parancsot követett – ennek egyik oka, hogy a náci vezetés által kiadott parancsok jellemzően nagyon homályosak voltak. Ennek következtében az egyénnek a képzeletét és kezdeményező képességét kellett használnia a parancsok értelmezéséhez, hogy cselekedhessen. Van olyan álláspont, mely szerint a náci nem engedelmeskedtek Hitlernek, hanem „kiegészítették” őt, egymással versengve. Ugyanakkor nagy szabadságuk volt a cselekvésben, s éppen ez tette a náci rendszert olyan rugalmassá. A legkegyetlenebb körülmények között sem kellett ölni, mégis voltak, akik megtették. Azaz, a gyilkol-

találékonyt és rugalmasságot mutatott, hogyan megtervezte az áldozatokkal tömött vonatok eljuttatását végső állomásukra”.³¹ Katz is hivatkozik az Arendt által is tárgyalt esetre, hogy Eichmann szabotálta Himmler parancsát, mely a zsidók haláltáborokba való szállításának leállítását (több politikai oka is volt erre) követelte. (160–170.) „Ezzel a döntésével Eichmann tisztán a pozíciójával járó autonómiáját valósította meg, megfelelve a pozíciója által ráruházott misszió elvárásainak. Ezzel azt is bizonyította, hogy a bürokratikus rendszer meglehetősen flexibilitást engedélyezett a célok eléréséhez szükséges eszközök kigondolásában.”³²

Gyakorlati racionalitás és banalitás

Visszatérve a banális bűnelkövető típusához, melynek lehetséges formálódását a Katz-féle mechanizmus meggyőzően leírja, egy újabb kérdéssel szembesülünk. Mint fentebb utaltam rá, Arendt olyan hivatalnokként mutat be Eichmannt, aki erkölcsi döntésre képtelen. Vajon adekvátnak tekinthetünk-e egy ilyen leírást? Az állítás, hogy egy hivatalnok képtelen megkülönböztetésre/értékelésre/ítélésre, valószínűtlen. Láttuk a fentiekben, hogy a szerepcsomagoknak apró, kis lépésekben megfelelni akaró náci is választ, rangsorol, mérlegel, azaz kelléseket fogalmaz meg a maga számára. Hogy Arendt ebben a vonatkozásban tévesen ítélte meg Eichmannt és általában a banális bürokratát, egyéb érvekkel is alátámasztható.

Ha azt mondjuk, hogy valamit meg kell csinálnunk, az azt jelenti, hogy van okunk arra, hogy megtegyük. Azaz, a „kellés” az indokokról szól. Ha valaki rákérdez, hogy miért kell ezt vagy azt megtennie, akkor azt kéri, hogy mutassunk rá az indokokra. Tehát, amit vizsgálni kell, az az indokokkal való rendelkezés.³³ Szükségünk van a jóra vonatkozó elgondolásra ahhoz, hogy egyáltalában cselekedjünk, e fogalom nélkül nem létezik gyakorlati racionalitás. Ennek, az indok alapját jelentő jónak nem feltétlenül kell erkölcsinek lennie. Eichmann is rendelkezett indokkal: azért tette, amit tett, mert meg volt győződve arról, hogy helyes volt: egy nagy célt, az „ideált”, s nem a

sok aktívan keresték azokat a csoportokat, ahol ölni lehetett. Ha az egyének saját megfontolásaik alapján cselekedhettek, brutálisabbak voltak, mint amennyire azt a parancs megkívánta. Ilyen túlzások nem származhatnak mechanikus engedelmességből. Vö. Haslam-Reicher: i. m. 2008.

³¹ Katz: i. m. 522.

³² I. m. 523.

³³ A gyakorlati racionalitás megfogalmazásánál Philippa Foot megfontolásait használtam, de nála szélesebb a fogalom, és szorosan kapcsolódik az erkölcs egyfajta objektívista fel-fogásához, amely kívül esik a vizsgálódásomon. Vö. Lewis, Rick: Interview with Philippa Foot. http://philosophynow.org/issues/41/Philippa_Foot

hagyományos erkölcsiséget szolgált. Annyi bizonyosan elmondható róla ebben a vonatkozásban, hogy a saját szervezőmunkáját és azt a tényt, hogy a koncentrációs táborba a vonatok menetrend szerint közlekedtek, fejlődésnek tekintette a korábbi kaotikus, halálosztagok által végrehajtott szállítás eredményeihez képest. A Katz-féle kritériumok mindegyike szerepet játszhatott nála, különösen a szerep/pozíció/hivatal általi elvárásoknak való megfelelés önként vállalt kényszere, mellyel háttérbe szorította a kifejezetten erkölcsi jellegű megfontolásokat. A kanti kategorikus imperatívusz Eichmann-féle interpretációja az erkölcsi törvény forrásának nem a gyakorlati ész, hanem a náci hierarchikus mechanizmus csúcán álló Hitlert tekintette, ahogyan azt Arendtnél olvashatjuk az Eichmann-könyv „A törvénytisztelő polgár kötelességei” címet viselő fejezetében. (158–159.)

Ugyanakkor Arendt későbbi elemzései a gondolatlanság és lelkiismeret kapcsolatáról szintén illeszthetőek a Katz-féle tipizáláshoz. Az átmeneti, aktuális prioritások alapján való döntés egy vonatkozásaként tekinthetjük a reflexió értelmében vett gondolkodás szokásának ki nem alakulását, illetve háttérbe szorítását. Arendt a *The Life of the Mind* bevezető oldalain a következő kérdést teszi fel: „A gondolkodás tevékenysége mint olyan, a szokás, hogy mindent megvizsgálunk, ami keletkezett vagy felhívja magára a figyelmet, függetlenül az eredménytől vagy a sajátos tartalomtól, lehet-e ez a tevékenység azok egyike, amelyek visszatartják az embert a gonosz elkövetésétől vagy éppen »felvértezik« a gonosz tevése ellen?”³⁴ Arendt válasza, hogy „[h]a van valami, ami képessé teszi a gondolkodást a gonoszság megakadályozására, nem az adott, sajátos tartalma, hanem a tevékenység maga”.³⁵

Arendt kijelenti, hogy gondolkodás nélküli élet lehetséges, de az ilyen életek nem teljes életek, „holdkóros életek”.³⁶ Hiszen a gondolkodás maga szabja meg a saját útját, nem szabályozható – s ennek nem mindenki teszi ki magát. (Inkább nem gondol bele.) A gondolkodás felvállalása azt is jelenti, hogy kitesszük magunkat a lelkiismeret értékelésének, s ha csak ezt követjük, akár szembe is kerülhetünk a környezetünkkel.³⁷ Lehetséges olyan élet, amely

³⁴ Arendt, Hannah: *The Life of the Mind*. One-volume edition. Harcourt Brace Jovanovich, 1981, I, 15.

³⁵ I. m. I, 180.

³⁶ I. m. I, 191.

³⁷ A *The Life of the Mind* első, „Thinking” kötetében kétféle lelkiismeretről beszél Arendt – foglalja össze Vetlesen (Vetlesen, Arne Johan: Hannah Arendt on Conscience and Evil. *Philosophy and Social Criticism*, Vol. 27. (2001), no. 5., 1–33.). Az egyik mindig jelen van, a másik csak utólagos megfontolásként. Az első megmondja, mit tegyünk, és mitől tartózkodjunk (Arendt: *The Life of the Mind*, id. kiad. I., 190); a másik megvizsgálatlan vélemény vagy helytelen tett esetén lép működésbe – ez a Szókratész-féle lelkiismeret. Ezt a lelkiismeretet ugyanazokkal a jegyekkel ruházza fel, mint máshol a gondolkodást: nem ad pozitív előírást, receptet a cselekvést illetően. (Arendt: *Thinking and Moral Considerations*.

gondolattalan; gyakran engedünk a csábításnak, hogy nem engedjük át magunkat a gondolkodás áramának (*wind of thought*).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Arendt szerint a gondolkodás és értékelés a lelkiismerettel együtt nem olyan képességei az elmének, amelyek minden további nélkül minden emberhez hozzátartoznának, hanem csak akkor működnek társadalmilag jelentős mértékben az egyéni életekben, ha a történelmi és társadalmi körülmények lehetővé teszik a kifejlődésüket. A nácik világában az erkölcsi értékelés/választás nem kapott létjogosultságot – ahogyan azt fentebb láttuk Eichmann kapcsán Arendt és Katz elemzései segítségével az elkövetők esetében; míg az áldozatokat is tekintve Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című könyvének ideológiáról szóló fejezete adekvát. (Később erre még visszatérek.) Ugyanakkor az egyének számára mindig adott az lehetőség is, hogy felvállalják az erkölcsi nézőpontot, és ellenálljanak a (gonosz) kísértésnek.³⁸

Annabel Herzog a „Reporting and Storytelling: *Eichmann in Jerusalem as Political Testimony*” című írásában felhívja a figyelmet arra, hogy a gondolatlanosság a politika szférájának ellehetetlenülését is okozza. A gondolatlanosság, a banalitás „teljesen új jelenség volt, a politika szférájának teljes elpusztítását mutatta; felfedte a reprezentatív gondolkodás megsemmisítését”.³⁹

A banalitás-tétel

A fentiekben evidenciaként tekintettem, hogy a „banális” jelző csak az elkövetőre vonatkozik, s nem az elkövetett gonosztettet tekinti banálisnak Arendt. Ezt a feltételezést azonban meg kell vizsgálnunk. Véleményem szerint Arendt azt állítja, hogy hétköznapi emberek hétköznapi motívumok alapján (lojalitás, karrierizmus, megélhetés) követhetik el a gonoszt. Ez nem azt jelenti, hogy minden náci esetében ez a mechanizmus érvényesült, ahogy azt fentebb a náci elkövetők tipizálásánál láttuk.

„A gonosz banalitása” kifejezés összesen kétszer fordul elő az

Social Research, vol 38. (1971) no. 3, 417–446, 424.) Az eredmény, hogy a gondolkodás megingatja a bevett kritériumokat, értékeket, mércéket, amelyekre az erkölcsben támaszkodunk, és amelyekkel az etikában foglalkozunk. (Arendt: i. m. 434.) A gondolkodás nem irányítja, hanem befagyasztja a cselekvést, megállunk és gondolkodunk. (Arendt: *The Life of the Mind*, id. kiad. I., 191.) Vö. Vetlesen: i. m. 7–19, 25–26.

³⁸ Vö. Arendt: A személyes felelősség szerepe a diktatúrában. Ford. Pató Attila. In Balogh L. L. – Biró-Kaszás É. (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Kalligram, Pozsony, 101–134, 102.

³⁹ Herzog, Annabel: Reporting and Storytelling: Eichmann in Jerusalem as Political Testimony. *Thesis Eleven*, Number 69. (2002), 83–98, 91–92. <http://the.sagepub.com/content/69/1/83>

Eichmann-könyvben: az alcímben és az eredeti kiadás utolsó előtti fejezetének utolsó mondatában (278.), majd az 1964-es kiadáshoz csatolt utóíratban kétszer. (315–316.) Ennek tükrében releváns Arendt egy megjegyzése, amelyet Bernstein idéz könyvében: „[...] mellékesen megjegyezve, nem értem, hogy miért tekinti [Scholem] a »gonosz banalítása« kifejezést közhelynek vagy szlogennek; amennyire én tudom, előttem senki sem használta a kifejezést.”⁴⁰ 1971-ben a „Thinking and Moral Considerations” című szövegében⁴¹ és az Eichmann-könyv utóíratában is hasonlóképpen írja, hogy „amikor a gonosz banalításáról szólok, akkor pusztán a szigorú tényyszerűség szintjén utalok arra a jelenségre, amely a tárgyaláson oly szemet szűrő volt”. (315.) A következőket kicsit hosszabban idézem: „Nem volt ostoba. A pusztá gondolatlanság – ami semmiképpen sem azonos az ostobasággal – rendelte őt arra, hogy korának egyik legnagyobb bűnöse legyen. S ha ez »banális«, sőt akár vicces, ha a világon a legjobb akaratallal sem tudunk semmilyen ördögi vagy démoni mélységet kicsikarni Eichmannból, attól még messze nem nevezhetjük őt közhelyesnek. Biztosan nem lehet olyan közhelyes, hogy valaki, aki a halállal néz szembe, mi több, a vesztőhelyen áll, semmi másra nem tud gondolni, mint arra, amit a gyászbeszédekben hallott egész életében, s hogy ezek a »fennkölt szavak« tökéletesen felhőbe burkolják saját halálának valóságát. Hogy a valóságtól való ilyen mértékű eltávolodás, ilyen mértékű gondolatlanság nagyobb tisztítást vihet végbe, mint az összes – talán az emberrel veleszületett – gonosz ösztön együttvéve: valójában ezt a leckét tanulhattuk meg Jeruzsálemben. Ám ez csak tanulság volt, és nem a jelenség magyarázata vagy elmélete.” (315–316.)

Egy rövid összefoglaló erejéig eltekintek attól, hogy Arendt az idézett szövegben éles különbséget tesz a banális és a közhelyes között, majd megvizsgálom, hogyan értelmezhető e különbség.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a banalítás-tézis fogalmi megragadása egy jelenségnek, s ez akkor is érvényes, ha a tézis megfogalmazására okot adó Eichmann-t Arendt félreismerte. Heller,⁴² Goldhagen, Lozowick,⁴³ Bernstein⁴⁴ és mások szerint Eichmann valószínűleg fanatikusabb volt, mint amilyenek Arendt leírta. Arendt elméleti tétele úgy szól, hogy a szörnyűs-

⁴⁰ Bernstein, Richard: *Hannah Arendt and the Jewish Question*. The MIT Press, 1996, 147.

⁴¹ Id. kiad. 417–419.

⁴² „A [...] Buenos Aires-i beszélgetésben Eichmann magát »idealistának« nevezte. Ez nem a szolgalelkű, a karriervágyból mindent elvállaló bürokrata, akinek Arendt látta, hanem a saját ügyét egyetlen igaz ügynek tartó és vállaló fanatikus vallomása.” Heller Ágnes: Az Eichmann-pernek nincsen vége. *Mozgó Világ*, 2011. június. <http://mozgovilag.com/?p=4612>

⁴³ Lozowick, Yaacov: *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil*. New York, Continuum, 2002, 9.

⁴⁴ Vö. Bernstein, 1996: 170-1.

ges tettek elkövetője nem szörny szükségszerűen. Továbbá, a viták fényében kijelenthetjük, hogy az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyv alcíme félrevezető, mert Arendt nem a gonosz banalitásáról, hanem a gonosz tettet végrehajtó cselekvő banalitásáról beszélt. Vagy mégsem?

Vizsgáljuk meg, hogy az Eichmann-könyvet követő vita fő vonulatán kívül milyen érvek szólnak amellett, hogy Arendt nem a gonosz banalitásáról, hanem a gonosz tettet végrehajtó cselekvő banalitásáról beszélt. Hiszen a kritikusok azt a kérdést is felvetették, hogy végül is mi a radikális és a banális gonosz viszonya, mivel a világhírt hozó *A totalitarizmus gyökerei* című könyvben Arendt nyomatékosan használja „a gonosz radikalitása” kifejezést. Arendt írja Gershom Scholemnek az Eichmann-ügyben, hogy jól érzékeli, valóban változott az álláspontja a gonosz radikalitását illetően. „Úgy gondolom, hogy a gonosz soha nem radikális, csak szélsőséges. Nincsen sem mélysége, sem démonikus dimenziója. Mint a gomba, terjed a felszínen, ezért benőheti az egész világot. De amikor a gondolkodás a gonoszt akarja megragadni, nem talál semmit. Csak a jónak van mélysége, csak az lehet radikális.”⁴⁵

Radikális versus banális gonosz

Éles vita alakult ki arról, hogy Arendt kétféle gonosz-fogalma összeegyeztethető-e egyáltalán egymással.⁴⁶ Richard Bernstein⁴⁷ és Paul Formosa⁴⁸ a két fogalmat összeegyeztethetőnek találja, Dana R. Villa nem. Az alábbiak vonatkozásában Formosa álláspontja az érdekesebb.

Formosa szerint a radikális gonoszt nagy léptékű politikai jelenségnek tekinthetjük, amely a politikai intézmények szintjén jelenik meg, számos elkövető számtalan cselekvéséből tevődik össze, s ez az egész összeadódva a radikális gonoszt eredményezi (nácizmus, sztálinizmus).⁴⁹ Ezzel szemben „[...] a banális gonosz egyfajta elkövető leírása lehet, aki gondolatlannal hajtja végre a gonosztetteket, aki a valóságtól el van zárva, de nem patológikus személyiség. Így a banális gonosz az individuumok szintjén jelenik meg”.⁵⁰ Azaz, az eichmannok, a banális bűnözők gonoszságai nem az emberi természetben mint olyanban megalapozottak, de az eichmannok létezéséhez kapcsolódó

⁴⁵ Scholem, Gershom – Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben*. Gershom Scholem és Hannah Arendt levélváltása. Ford. Markó Beáta. *Szombat*, 1994/4, 15–19, 19.

⁴⁶ Vö. például Villa, Dana R.: *Cambridge Companion to Hannah Arendt*. Id. kiad. 74–76.

⁴⁷ I. m.

⁴⁸ Formosa, Paul: Is radical evil banal? Is banal evil radical? *Philosophy and Social Criticism*, Vol. 33. (2007) no. 6, 717–735. <http://psc.sagepub.com/content/33/6/717>

⁴⁹ I. m. 726.

⁵⁰ Uo.

erkölcsi probléma nemcsak a totális rendszerekben, nemcsak a modern világban jelenik meg.

A radikális gonosz tekinthető új jelenségnek, mert létezése nagy volumenű technikai és szervezési apparátust igényel. A banalitás nem új jelenség; csak az az új, hogy a gondolatlanság a mai kor feltételei között még radikális gonoszságot is előidézhet. A kétfajta gonoszság-fogalom tehát független egymástól. Tartható-e Formosának ez az interpretációja, ha a „banális, de nem közhelyes” leírást tekintjük?

Banalitás, de nem közhelyes

Az alábbiakban röviden megvizsgálom a banális- és a radikális gonosz viszonyát, bevonva az elemzésbe azt is, hogy Arendt Eichmannt banálisnak, de nem közhelyesnek tekinti – a fenti idézet tanúsága szerint. Azaz, Arendt szerint démoni mélységet nem fedezhetünk fel Eichmannban, ugyanakkor mestere annak, hogy a valóságtól eltávolítsa saját magát a szólások, bevett nyelvi fordulatok, gesztusok segítségével, s ezt a mérhetetlen „gondolatlanság”-ot a Kaduk-féléknél is pusztítóbbnak tekinthetjük. (Vö. *Eichmann Jeruzsálemben*, 315–316.) Összefüggés van tehát a nem közhelyesség, a gondolatlanság, valamint a valóságtól való eltávolodás képessége között. Az elemzésben vissza kell térnünk a „banális” másik, nem a „közhelyszerű”-vel azonos jelentéséhez.

Peg Birmingham *A totalitarizmus gyökerei* című munka „Ideológia és terror: új kormányzati forma” című fejezetében található magány- és magányosság-elemzésre hívja fel a figyelmet.⁵¹ A hivatkozott rész így szól: „Am elegendő, ha emlékeztetjük magunkat arra, hogy egykor elhagyjuk majd ezt a közös világot, amely változatlan formában folytatódik, és amelynek folyamatosságához fölöslegesek vagyunk: máris felismerjük magányosságunkat, azt az élményt, hogy minden és mindenki elhagy bennünket.”⁵² Birmingham etimológiai érveket hív segítségül: „A »banalitás« töve az »elhagy« tövével [abandon] azonos: »bannum«. Nem az úr tulajdona már, hanem az egész közösségé. A banalitás az elhagyott, cserbenhagyott ember állapota – a feledés üregei vagyunk.”⁵³ Birmingham szerint a modern szekularizálódás eredménye az elfeledettség: „Ez az elfeledettség vagy banalitás a modernitás szekuláris megpróbáltatása. A radikális gonosz banalítása e próba

⁵¹ Birmingham, Peg: *Holes of Oblivion: The Banality of Radical Evil*. Id. kiad.

⁵² Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Id. kiad. 596.

⁵³ Birmingham: i. m. 88.

kiállításának megtagadása.”⁵⁴ Az Eichmann-jelenségre visszatérve, a banális ember tehát a modern elhagyatottság következményeit igyekszik magától elhárítani, amikor például „gyászbeszédekben hallott”, „fennkölt szavakkal” igyekszik „tökéletesen felhőbe burkolni” saját halálát.⁵⁵ „A radikális gonosz banalitásának borzasztó volta éppen gombaszerűségében van, amely az emberi végesség repedéseit, üregeit a földi abszolútum megalkotására vonatkozó álmokkal és lázas képzelődésekkel tölti ki. [...] Az emberi létezés abisszális természetét kísérli meg elfedni.”⁵⁶

Birmingham elemzése rámutat, hogy „a natalitás eseménye maga tartalmazza ezt az elhagyatottságot”, s ebből fakadóan a radikális gonosz mint az elhagyatottság bármilyen áron való elfedésére való törekvés is mindig jelenvaló lehetőség.⁵⁷ „A radikális gonosz banalitása abban van, hogy képtelenek vagyunk élni a megtagadottal – a kétséggel, az elhagyatottsággal és negativitással, amely áthatja a natalitás eseményének mindkét, azaz testi és nyelvi szintjét.”⁵⁸ Birmingham álláspontja szerint tehát az elhagyatottság az emberi állapot jellemzője. S ha nem nézünk szembe a halandóságunkkal, hanem elzárjuk magunktól, mindenféle „felhőbe burkolva” azt, a radikális gonoszt is elkövethetjük.⁵⁹ Azaz, a radikális gonosz nem az emberi természetben mint olyanban gyökerezik,⁶⁰ hanem az emberi állapottal együtt járó lehetőség, ezért mégis mindenkor jelenvaló – köznapian, banálisan velünk van. Így az Eichmann-könyv alcímét – *Tudósítás a gonosz banalitásáról* – is adekvátnak ítéltetjük. Megállapíthatjuk azt is, hogy Formosa fentebb ismertetett elemzése tulajdonképpen nem a radikális, hanem az extrém gonoszról szól.

⁵⁴ I. m. 89.

⁵⁵ Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Id. kiad. 315–316. Azt a kérdést, hogy hogyan függhet össze a képzelőerő valóságtól elválasztó hiánya és a „ködfelhőbe való burkolásra” való hajlam, most nem vizsgálom. Vö. i. m. 62.

⁵⁶ Birmingham: i. m. 89.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ I. m. 94.

⁵⁹ Sajnos Birmingham interpretációja sem oldja fel Arendt Gershom Scholemnek adott válasza enigmatikusságát: elismeri, hogy mélységként tekintve a gonoszt, valóban változott az álláspontja a gonosz radikalitását illetően. „[A gonosz] »gondolatidegen«, mert a gondolat valamilyen mélységet próbál elérni, a gyökerekig próbál hatolni, és abban a pillanatban, ahogy a gonoszságra terelődik, frusztrált lesz, mert a gyökerekben semmit nem talál. Ez a »banalitása.«” Scholem–Arendt: i. m. 19.

⁶⁰ Vö. például a Koch-interjúval, amelyben Arendt „az elviselhetetlenség” kategóriájába sorolja „a bennünk lévő Eichmannról szóló legújabb locsogást”. Arendt, Hannah: *Az Eichmann-per és a németek*. Thilo Koch beszélgetése Hannah Arendt-tel. Ford. Balogh László Levente. In Balogh L. L. – Biró-Kaszás É. (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Kalligram, Pozsony, 2008, 43–50, 48.

Nagyon pontos Heller Ágnes diagnózisa, hogy az „Eichmann-per nem ért véget”.⁶¹ Az emberi élet sérülékeny, állandóan vizsgálnunk kell, hogy azonosulásaink nem a valóságtól, végességünktől való elzárkózáson vagy mások fölöslegessé tételén alapulnak-e; hogy banális meggondolatlanságból, a halandósággal való szembenézés próbájának megtagadásával nem a radikális gonoszt tesszük-e.

⁶¹ Heller: i. m.